

สัญญาหรือสัญญลักษณ์ และต้นทุนทางอารมณ์ที่ขาด ๆ เกิน ๆ*

ธีรยุทธ บุญมี

เกริ่นนำ: การวิพากษ์ และการศึกษาเรื่องอารมณ์

ก่อนอื่นฟังชื่อหัวข้อนี้แล้วสนุกดี “สัญญาหรือสัญญลักษณ์ และต้นทุนทางอารมณ์ที่ขาด ๆ เกิน ๆ” ผู้จัดคงรู้สึกทึ่งว่าอาจารย์ขาด ๆ เกิน ๆ ถึงได้คิดหัวข้อนี้ขึ้น ตอนแรกมีการตั้งชื่อหัวข้อว่า “การวิจารณ์กับการหลุดออกจากกับดักการวิจารณ์” เลยตั้งคำถามกลับไปว่า “กับดัก” การวิจารณ์มันเป็นอย่างไรมาก่อน และการออกจากกับดักการวิจารณ์เป็นอย่างไรมาก่อน แล้วก็ให้ผู้จัดไปค้นคว้าดูว่าเข้าใจคำวิจารณ์กันอย่างไร ในที่สุดทำไปทำมาได้เปลี่ยนเป็นหัวข้อนี้ แต่ที่จริงได้เตรียมเรื่องการวิจารณ์มากกว่า

ก่อนอื่นขอตั้งข้อสังเกตว่า นักศึกษาปริญญาโทคงเหมือน ๆ กันทั้งที่ธรรมศาสตร์และที่อื่น คือ เวลาตั้งชื่อ มักจะตั้งชื่อให้ดูมีสีสัน มีความขลัง มีภูมิของมัน นักศึกษาเกือบทั้งหมดไปติดกับปัญหาว่า ไม่รู้ว่าจะต่อยอดความคิดอะไรกับชื่อนั้นโดยเฉพาะชื่อวิทยานิพนธ์ เพราะชื่อถูกตั้งขึ้นมาให้มันดูดีไว้ก่อน พอถึงขั้นตอนจะไปทำแล้วมันทำไม่ค่อยได้ จริง ๆ แล้วนักศึกษาควรเริ่มต้นจากปัญหาเล็กๆ สักจุดหนึ่ง สมมติเช่น ปัญหาเรื่องความพอเพียง ปัญหาเรื่อง Hospitality ปัญหาเรื่องการยิ้ม เหล่านี้เป็นต้น แล้วกะเทาะปัญหาเหล่านี้ไปสู่ความคิดที่ขยายลุ่มลึกไปเรื่อย ๆ เข้าใจว่าอันนี้เป็นกับดักจริง ๆ

* การบรรยายพิเศษในการสัมมนาเครือข่ายนักศึกษาระดับบัณฑิตศึกษา สาขาวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ครั้งที่ 6 ประจำปี พ.ศ. 2549 ในวันที่ 4 พฤศจิกายน พ.ศ. 2549

** อาจารย์ประจำคณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

กับดักตัวจริงเรื่องการตั้งชื่อของนักศึกษา อาจจะฝากไว้เลยว่า ถ้าเลี้ยงได้ก็ควรเลี้ยง เพราะนักศึกษาจะเสียเวลากับกับดักตัวนี้เกือบทุกเดือน กว่าในที่สุดจะมาปรึกษาอาจารย์ว่าไม่รู้จะไปต่ออย่างไร เพราะโจทยง่าย ๆ คือว่า เวลานั้นนักศึกษาตั้งชื่อ อัตลักษณ์ ชาติพันธุ์ ความสัมพันธ์ ความเปลี่ยนแปลง ความเป็นชายขอบ อะไรทำนองนี้ มันจะมีมโนทัศน์ (concept) ประมาณ 4-5 ตัว ให้เล่น มีทฤษฎี 4-5 ตัวให้เล่น พอมีตัวให้เล่นนักศึกษาจะรู้สึกปลอดภัยเพราะมันหยิบมาใช้ได้ อันนี้ก็ประมาณห้าหน้า อันนี้ได้อีกสิบหน้า อีกอันก็แปดหน้า คิดว่ามันง่ายที่จะนำมารวมกันพอทำจริง ๆ แล้วปรากฏว่ามันไม่ง่าย เห็นว่าเกือบทุกคนหรือทุกคนก็ว่าได้ ติดปัญหาว่าขอยุบเถอะเพราะทฤษฎีนี้มันใช้ไม่ได้ มันถอยไป ประเด็นนี้ถอยไป ๆ จนในที่สุดเหลือจุดเดียวที่มันควรจะเริ่มต้น ทฤษฎีเดียวที่จะใช้มาอธิบายประเด็นนี้ต่อไป ซึ่งต้องถือว่าเป็นกับดักจริง ๆ จึงฝากให้นักศึกษาคิดต่อ

โดยส่วนตัวผมสนใจ ชอบ และค้นเรื่องปัญหาการวิจารณ์มาก่อนช้านานแล้ว และพบจุดที่น่าสนใจ ที่ค้นมานานเพราะชอบอ่าน ทฤษฎีวิพากษ์ (Critical Theory) มาตั้งแต่ต้น และมาอ่านแนวคิดสกุลหลังโครงสร้างนิยม (Post-Structuralism) และสกุลหลังสมัยใหม่ (Post-Modern) ผมพบจุดที่น่าสนใจอย่างคำว่า critic, critique, criticism นั้น ถูกใช้มานานแล้ว อย่าง Immanuel Kant (1724-1804) *Critique of Pure Reason* (1781), *Critique of Practical Reason* (1788), และ *Critique of Judgment* (1790) แต่พอจะมาค้นประวัติดูแล้ว คำว่า critique ไม่ค่อยเจอ ในขณะที่คำอื่นหาเจอค่อนข้างเกือบหมด แต่ไปสืบค้นในท้องสมุดบ้านเราไม่มี ยังหาไม่เจอ เดียวนี้ก็ยังคงคิดว่าเจอไม่พอเพียงที่จะเข้าใจมัน เลยสงสัยว่า ทำไมการวิพากษ์วิจารณ์ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่มาก กลับยังไม่มีการพูดถึงเรื่องนี้อย่างจริงจัง และทำความเข้าใจว่าทำไมมันต้องสำคัญด้วย ทำไมต้องมีการวิพากษ์ ทำไมต้องมีการวิจารณ์ด้วย อันที่จริงสมัยกรีกก็มีการวิจารณ์ แต่ critique ซึ่งเข้าใจว่าเริ่มใช้กันมาตั้งแต่สมัยคริสต์ศตวรรษ 16, 17 มาถึง 18 ที่เริ่มใช้กันมากขึ้น คำว่า critique มาจากตัวเดียวกับ crisis คำว่า critical, crisis, critique, criticism เป็นตัวเดียวกัน ที่หมายถึงจุดยอดอันหนึ่งที่กำลังจะหักเห มาสู่ทางไหนก็ได้ เป็นวิกฤตก็ได้

ไทยเราใช้คำว่า “วิจารณ์” ซึ่งที่จริงแล้วคือ “พิจารณา” วิจารณ์นี้ความจริงนั้น “เบา” การพิจารณาเป็นคำที่ “เบา” หมายถึงการดูรอบ ๆ ดูว่ามูมนี่มูมนั้นเป็นอย่างไร คำว่า “วิพากษ์” เป็นคำที่หนักกว่า เป็นคำเดียวกับ “พิพากษา” (judgment) คือมีการตัดสินว่าอันนี้คืออะไรยังไง อันที่จริงมันก็นึกคิดไม่น้อยที่บอกว่าองค์ความรู้สำคัญที่สุดของโลกยุคสมัยปัจจุบันของเราเป็นองค์ความรู้แบบวิจารณ์วิพากษ์ หรือการวิพากษ์วิจารณ์ จึงเป็นจุดที่รู้สึกที่น่าสนใจและรับปากที่จะมาพูด

ในวันนี้ โจทย์ของผมคือ นักศึกษาเข้าใจหรือไม่ว่า องค์ความรู้ที่มีอยู่มันมีลักษณะเป็นการวิจารณ์ หรือเข้าใจหรือไม่ว่ารายงานหรือวิทยานิพนธ์ที่ทำกันนั้นเป็นงานวิจารณ์ในตัว ไม่ได้ต่างไปจากงานวิจารณ์ ซึ่งนักวิจารณ์อย่างผม นักวิจารณ์อย่าง รศ. สุริชัย หวันแก้ว หรือคนอื่นได้ทำอยู่ ผมรู้สึกว่ามันก็ทำงานวิจารณ์ อยากจะให้ขยายหรือยกระดับไปสู่การวิจารณ์ในวงที่มันกว้างขึ้น ทั้งในวงวิชาการหรือวง Public Sphere หรือ Civil Society อันนี้ก็เป็นโจทย์ที่ทำให้รับปากที่จะมาพูด

คราวนี้หัวข้อที่สองที่เสนอมาผมก็ชอบตรงที่มีคำว่า “อารมณ์” อันเป็นคำที่ผมเข้าใจว่าผู้จัดคงคิดถึงตอนที่คุยกันเรื่องรัฐประหารพอดี มีรถถังและมีดอกกุหลาบไปให้ ตอนหลังเริ่มหนักขึ้น มีคุณลุงจะผูกคอตาย ก็เป็นชีวิตกับความตายกับการประท้วงในเรื่องของการรัฐประหาร¹ แล้วก็เรื่องรถถังกับกุหลาบ ซึ่งแสดงความชื่นชมหรืออะไรสักอย่าง

ผมมองว่าเราค่อนข้างดูถูกอารมณ์มาแต่ต้น หมายถึงว่า คนที่เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ คนที่มีสถานะทางสังคม คนที่มีอาชีพที่สูงในสังคมไม่ควรแสดงอารมณ์ อย่างอาจารย์เวลาให้คะแนนนักศึกษาก็ไม่ควรให้คะแนนด้วยอารมณ์ ควรให้คะแนนด้วย objective (ภาววิสัย) จริงๆ ทั้งที่อาจารย์กัดฟันกรอดๆ ซ่อนความขุ่นเคืองไว้ในใจ เวล่านักศึกษาคนไหนไม่มาเรียนหนังสือ ก็ไม่อยากจะให้คะแนน ดังนั้น “อารมณ์” จึงถูกมองว่าเป็นของต่ำ เรื่องนี้มีมาตั้งนานแล้วแต่โบราณกาล อย่างศาสนาทั่วไปก็มองว่าอารมณ์เป็นของต่ำ ต้องขจัด ต้องกดมันไว้ แล้วให้ความสำคัญกับสิ่งที่เรียกว่าเป็นเหตุเป็นผล เป็นสมาธิ เป็นปัญญา เพราะฉะนั้น จึงเป็นเรื่องที่เรา bias เป็นอคติใหญ่ ในแวดวงวิชาการเรานั้น เราอคติไม่มีการศึกษาเรื่องอารมณ์ หรือหากมีก็มันน้อยมาก มี Anthropology of Experiences อยู่สักส่วนหนึ่ง แต่ยังไม่ค่อยได้ไกลเท่าที่ควร ใครสนใจให้ดูในกลุ่มของ Victor Turner² หรือกลุ่มนักมานุษยวิทยาอเมริกันที่สนใจปัญหานี้

ผมตั้งข้อสังเกตว่า อีกสองสามปีให้หลัง สิ่งที่จะหายไปจากฉากวันที่ 19 กันยายน 2549 ก็คือ อารมณ์ คือ ความรู้สึกกลัว ความรู้สึกเกลียดชัง ความรู้สึกชื่นชม ความรู้สึกว่าโล่งอกที่ปัญหามันคลี่คลาย ความรู้สึกเสียใจว่าทำไมประชาธิปไตยมันหายไป อารมณ์จะหายไปหมด โดยเฉพาะ 2-3 ปีหลังจากนั้น มันจะถูกเขียนว่าประชาธิปไตยได้ถูกทำลายไปโดยการปฏิวัติ 19 กันยายน อะไรต่างๆ เหล่า

¹ นวมทอง ไพรวลัย (2489-2549).

² Victor Turner, and Edward M. Bruner, eds., *The Anthropology of Experience* (Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1986).

นี้ และภาพของรถถังจะกลายเป็นภาพของความรุนแรง ภาพของอาวุธ และสิ่ง
ทำลายล้าง ผมว่าคงเป็นเช่นนั้น โลกคงเป็นอย่างนั้น แต่หน้าที่นักมานุษยวิทยาน่า
จะสนใจศึกษาว่า อารมณ์ความรู้สึก (passion, emotion) ที่มันเกิดซึ่งหลากหลาย
มาก มีทั้งสองด้านสองขั้วนี้มันทำหน้าที่อะไร มันอยู่ตรงไหน มันไม่เคยถูกบันทึก และ
ไม่รู้ว่าจะมีนักมานุษยวิทยาบันทึกมันได้หรือเปล่า อันนี้ก็เป็นที่โจทย์ ที่ไม่แน่ใจว่าจะ
ให้คำตอบได้ และไม่คิดว่าวันนี้จะมีคำตอบ

ผมจะพูดถึงเรื่องการวิพากษ์ก่อน มีคนมองว่าการวิพากษ์เป็นองค์ความรู้
ใหญ่ของโลกสมัยปัจจุบัน เพราะจริง ๆ แล้วเวลาไปดู เราจะรู้สึกเลยว่า ในโลกสมัย
ใหม่ งานที่เป็น original มีไม่เยอะ สมมติว่ามิงานของ Kant งานของ Hegel (1770-
1831) งานของ Michel Foucault (1926-1984) อะไรต่าง ๆ หรือมีบทประพันธ์ของ Ernest
Hemingway (1899-1961) บทประพันธ์ของกุหลาบ สายประดิษฐ์ (2448-2517) ของ
ลาว คำหอม (คำสิงห์ ศรีนอก, 2473-) เป็นต้น แต่บทวิจารณ์งานเขียนที่เป็น original
ของนักคิดนักเขียนเหล่านี้ มีมากกว่าประมาณหมื่นหรือว่าแสนเท่าของงานต้นฉบับ
คืองานที่ต้องอ้างอิงงานเหล่านี้มีเยอะมาก งานวิจารณ์จึงเป็น mode ที่สำคัญของ
องค์ความรู้อย่างมาก จากโจทย์ของผมก็คือการวิจารณ์มันเกี่ยวกับโลก modern หรือ
ไม่ อย่างไร

การวิจารณ์ หรือว่าอะไรก็ตาม หากลองค้นดูก็จะพบว่ามีมานานแล้ว แต่
มนุษย์อาจจะพูดไม่ได้ บันทึกไม่ได้ชัด ๆ คำว่า “วิจารณ์” ก็มีมานานแล้วเช่นกัน เช่น
สังคายนา และ Hermeneutics การวิจารณ์และการตีความในศาสนาก็มีมานานแล้ว
แต่บทบาทที่มาอยู่กับโลกสมัยใหม่นั้น มาจากจุดแบ่ง ตรงที่เรียกว่า การทะเลาะระหว่าง
the Ancient and the Modern ในช่วงประมาณ ค.ศ. 1700

ในสมัยก่อน การวิจารณ์เป็นการเทียบเคียงกับสิ่งซึ่งเป็นของจริงแท้ ของสูง
ของขลัง ของศักดิ์สิทธิ์ ของพระเจ้า หรือพระไตรปิฎก กล่าวคือ มันแท้ แน่นอน และ
เปลี่ยนไม่ได้ การวิจารณ์ก็คือการไปเทียบดูว่า สิ่งที่มนุษย์ผลิตหรือทำในปัจจุบัน
มันต่างไปจากของที่มันสมบูรณ์ที่มันขลังมันศักดิ์สิทธิ์อันเดิมหรือไม่ การวิจารณ์
สมัยก่อนจึงเป็นการอ้างอิง (refer) ไปสู่จุด Absolute หรือจุดสูงสุดสักจุดหนึ่ง แม้แต่
งานศิลปะก็มักจะเทียบไปสู่งานที่เป็นงานขลัง งานคลาสสิกในรุ่นอดีต อย่างภาพ
เขียนจีนที่จะต้องบอกว่าตามครูอย่างไร มันเลียนครูอย่างไร งานศิลปะของไทยก็
เข้าใจว่ามีประเพณีนี้

ฉะนั้น งานวิจารณ์จึงมีอยู่ก่อน แต่งานวิจารณ์ซึ่งกลายมาเป็นองค์ความรู้
เป็นการวิจารณ์ซึ่งอยู่ในโลกสมัยใหม่ค่อนข้างมาก ไม่มีจุดศูนย์กลางที่ตายตัวซึ่ง
เป็นจุดสมบูรณ์ การวิจารณ์สมัยใหม่ของเราเป็นการวิจารณ์ซึ่งเริ่มจากสิ่งที่มีอยู่ใน

ปัจจุบัน สิ่งซึ่งเห็นว่ามีคุณค่าอยู่ จะเป็นความรู้ หรือเป็นความงาม หรือเป็น
ขนบธรรมเนียมสัจอย่างที่เรายอมรับกัน จึงบอกไม่ได้ว่าอันนี้มันถูกหรือไม่ถูก จะ
มีสิ่งที่ดีกว่านี้หรือไม่ จะเปลี่ยนแปลงจากนี้หรือไม่ จะบอกพร้อมตรงไหน เพราะฉะนั้น
การวิจารณ์ในสมัยใหม่เป็นการวิจารณ์ซึ่งมันขยายไปเรื่อย ๆ ไม่ใช่การอ้างอิงไปสู่จุด ๆ
เดียว แต่ไปสู่จุดใหม่ตลอดเวลา

บางคนจึงบอกว่า Modernity เป็น newness หรือความใหม่ไปเรื่อย ๆ ใน
ด้านศิลปะไม่บอกแล้วว่าจะต้องเหมือนใคร จะต้องเหมือนกรีกโบราณ หรือ Leonardo
da Vinci (1452-1519) แต่จะบอกว่ามันต่างจากของเดิมอย่างไร ไม่เหมือนของเดิม
อย่างไร ใหม่กว่าของเดิมอย่างไร แปลกพิสดารกว่าของเดิมอย่างไร อันนี้คือศิลปะแบบ
Modernism เพราะการวิจารณ์แบบที่มันเคลื่อนไปข้างหน้าเรื่อย ๆ เป็นลักษณะของ
โลกสมัยปัจจุบัน ที่คงเริ่มต้นมาจาก ค.ศ. 1700 กว่า ๆ ที่มีคำพูดว่า โลกไม่ใช่เป็น
โลกที่มัน Ancient แล้ว แต่เป็นโลก Modern แปลว่าโลกปัจจุบัน ซึ่งชอบพูดกันว่า
ปัจจุบันดีกว่าอดีต และอนาคตย่อมดีขึ้น เป็นการพัฒนาไปเรื่อย ๆ ฉะนั้น ความคิด
อันนี้จึงเป็นที่มาของคำว่า critique หรือ criticism ซึ่งดีที่สุด ทำให้ประเพณีนี้มัน
ขยายตัวพัฒนาไปเรื่อย ๆ และกลายเป็นองค์ความรู้ซึ่งมีลักษณะขยายตัวไปตลอดเวลา

องค์ความรู้ซึ่งมันขยายตัวไปตลอดเวลา ลักษณะการวิพากษ์มีขั้นตอน
ของมัน ผมรู้สึกไว้ในตอนต้น มันจะมีช่วง ๆ หนึ่งซึ่งเป็นการวิพากษ์แบบธรรมดา คือ
Modern Criticism ในช่วงที่สองอาจเรียกว่า Modernist Criticism หรือ Postmodern
Criticism ซึ่งความจริงก็ใกล้เคียงกันมาก ในภาพกว้าง เราจะพบว่า Foucault หรือ
Jacques Derrida (1930-2004) วิพากษ์ จะสร้างองค์ความรู้ใหม่ หรือเรียกว่าไม่มี
ระบบความรู้ก็ได้ แต่เน้นไปที่ “วิธีวิทยา” (methodology หรือ method) โดย Spirit
อย่าง Foucault จะเน้น Archaeology และ Genealogy (วงศ์วิทยา) ส่วน Derrida
เน้น “รื้อสร้าง” (Deconstruction) หมายถึงว่าจะมีวิธีวิทยาอยู่ชุดหนึ่ง แต่เขาจะ
ปฏิเสธว่าไม่มี หากลองไปอ่านดู ทุกคนจะไม่ยอมรับ ไม่เคยบอกว่ามีวิธีวิทยา

ในเวทีก่อนหน้านี้ มีเสียงวิจารณ์หลาย ๆ เสียงต่อ Post-Western³ ที่ผม
เสนอไว้ โดยวิจารณ์ว่ามันแยกกันได้หรือไม่ ระหว่างตะวันตกกับตะวันออก เพราะ
ความหมายมันลื่นไหล ความหมายตะวันตกลื่นไหล ความหมายตะวันออกลื่นไหล
แล้วจะรู้ได้อย่างไรว่าอะไรเป็นอย่างไร ผมคิดว่าเป็นคำวิจารณ์ที่ค่อนข้างไร้เดียงสา
(naive) ทางวิชาการ เพราะมันเป็นคำวิจารณ์ ซึ่งวิจารณ์เมื่อไรก็ถูกเมื่อนั้น จน
กระทั่งควรจะเลิกวิจารณ์ได้แล้ว

3 ดู ธีรยุทธ บุญมี, ความคิดหลังตะวันตก: Post-Western (กรุงเทพฯ: สายธาร, 2546).

สมมติว่าอาจารย์พิเชฐ สายพันธุ์ ทำเรื่องเวียดนาม ความเป็นเวียดนาม สิ้น
ไหลไหม มันสิ้นไหล ความเป็นชาติพันธุ์สิ้นไหลไหม มันก็สิ้นไหล อาจารย์ธงชัย
วินิจจะกุล ทำเรื่อง *Siam Mapped*⁴ “ความเป็นสยาม” ก็สิ้นไหล, แผนที่ ก็สิ้นไหล
บางครั้งแผนที่กับตัวขีดตัวเดียว เช่น พวกมนุษย์โครมันญองที่เขียนภาพสัตว์ในถ้ำ
Lascaux หากเปรียบเทียบที่ (map) กับรูปเขียนสัตว์นั้นต่างกันหรือไม่ ก็อาจจะไม่ต่างกัน
ลองไปอ่าน Derrida ซึ่งเขาบอกว่า การขีด หรือ writing ในแบบต่าง ๆ นั้น กับ speech
อันไหนมาก่อนมาหลัง ในกรณีนี้ ไม่ใช่ writing แบบเป็นตัวหนังสือ แต่มันเป็น
gesture หรือท่าทางของคน เพราะว่าคนเกิดมาพร้อมกับท่าทางและก็เกิดมาพร้อมกับ
speech ด้วย จึงบอกไม่ได้ว่าอันไหนมาก่อนมาหลัง ฉะนั้น วิธีวิจารณ์ที่ผมว่า
ไร้เดียงสา นั้น คือ พุดเมื่อไหร่ก็ถูก ไปเจอหนังสือหรือข้อเขียนชิ้นไหนก็จะวิจารณ์
ได้ทันที จึงเป็นการวิจารณ์แบบพุดฟังดูดีเหมือนออกจากกับดัก ก็เป็นการฆ่าเวลา
ไปบนเวที และคงจะเป็นที่ดูขิงขังน่าภาคภูมิใจมากเลย แต่ในที่สุดแล้ว ยามนำเสนอ
แนวความคิดใดๆ ก็ตาม ทุกคนจำเป็นต้องใช้ผ่านภาพตัวแทน (representation) บาง
อย่างอยู่แล้ว หากมันแต่ติดกับดักในเรื่องสิ้นไหลหรือไม่สิ้นไหล ก็จะเป็นการวิพาก
จนไม่กล้านำเสนออะไร

ว่าด้วยการวิพากษ์ วิจารณ์ในแบบ

Modern: temporal critique and spatial critique

สำหรับการวิเคราะห์-วิพากษ์-วิจารณ์ในแบบซึ่งเป็นแบบ modern ผมคิด
ว่าสามารถแบ่งได้สองส่วน คือ temporal critique กับ spatial critique ซึ่ง spatial
แปลว่า “เทศะ” หรือ space ส่วน temporal ก็แปลว่า “ทางเวลา” ซึ่งการวิจารณ์
จำเป็นต้องใช้สองแกนสองมิติ

temporal critique เป็นลักษณะที่มันเกิดขึ้นนั้นค่อนข้างสัมพันธ์กับโลก
Modern จากการเกิดประวัติศาสตร์ การเกิดชาตินิยม การเกิด Romantic หรือการ
เกิดขึ้นของอะไรหลายๆ อย่าง ที่มีคำว่า History, Civilization, Alienation ซึ่ง Alien-
ation คือ การแปลกแยก เป็นการผิดที่ผิดทางในเชิงเวลาของกระบวนการสะสมทุน
ของคนในสังคมทุนนิยม แล้วมันทำให้ product ไม่ใช่ของตัวเองอีกต่อไป แต่กลับ
กลายเป็นมิติของการทำงานของเวลาไป ฉะนั้น temporal critique คือ History,

---

⁴ Thongchai Winichakul, *Siam Mapped: A History of Geo-Body of a Nation*, (Hono-
lulu: University of Hawaii Press , 1994) .

Historicization หากมองผ่าน Hegel ก็คือ Historicization of Spirit ซึ่งเป็น Hegel's Duties หรือพันธะหน้าที่ของ Hegel ก็คือ Spirit ของฝรั่ง Spirit คือ ผี และผีฝรั่งก็คือ Holy Ghost ที่เป็นตัวกำกับควบคุมความเป็นไปของมนุษย์ และมันต้องมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของมัน

ฉะนั้น สิ่งที่ยากเสนอก็คือ สังคมตะวันตกถูกควบคุมโดย Spirit ซึ่งเป็นสิ่งใหญ่มากมหาศาลที่ไปคุมไปกำกับไว้ เป็นช่วงเป็นฉากเป็นตอน จึงมีคำว่า Spirit of the Age และนักคิดอีกมากมาย เช่น Hegel, Dilthey (1833-1911), Schleiermacher (1768 -1834), อย่าง Weber (1864-1920) ก็เป็น Historicization of Economy หมายถึง ประวัติศาสตร์ของลักษณะของเศรษฐกิจ และ Historicization of Rationality หมายถึง ประวัติศาสตร์ของเหตุผล ซึ่งเศรษฐกิจก็เป็นเหตุผลแบบหนึ่ง โดยที่ประวัติศาสตร์เป็นตัวกำหนด

ดังนั้น สำหรับนักคิดพวกนี้ การ critique สิ่งเก่า โดยบอกว่า องค์ความรู้หรือโลกต้องเคลื่อนไปตามประวัติศาสตร์หรือตามเวลา ซึ่งเป็นการวิพากษ์ที่ดีมาก เพราะความรู้ชุดใดก็ตาม เมื่อมันเกิดขึ้นตั้งขึ้นมาในช่วงระยะเวลาหนึ่ง หรือว่ามีสังคมอะไรก็ตาม ตั้งอยู่ในช่วงเวลาหนึ่ง แล้วบอกว่ามันต้องเปลี่ยน เพราะมันมีประวัติศาสตร์ มันต้องมีอดีต และต้องมีอนาคตต่อไปเรื่อยๆ อันนี้เป็นการวิพากษ์ที่ดีคือ ใคร ๆ ก็วิพากษ์ได้ และเป็นประเพณีที่เราทำกันมานาน เกิดผลเสียผลดีหรือไม่ มีเยอะเยอะ เกิดการวิพากษ์ว่ามี Civilization, History และ Culture เกิดความรุนแรงหรือการเกิดขึ้นของ colonization ด้วยวิธีการที่แสนเรียบง่ายคือ ถ้าคุณไม่มี Civilization ก็จะถูก Colonize และถูกพัฒนาให้ทันสมัย ให้ civilize เข้ากับประเทศซึ่งมี Civilization มี Culture จนกระทั่งมี manner และ soul ต่าง ๆ ซึ่งทั้งหมดนี้ก็เป็นส่วนหนึ่งของการวิพากษ์แบบนี้

หรือกรณีการปฏิวัติ หากมองผ่านแนว Marxism ซึ่งพวก Marxists บอกว่าสังคมถูกกำกับโดยประวัติศาสตร์ ฉะนั้นสังคมจึงถูกทำให้แปลกแยกประวัติศาสตร์ถูกแช่แข็ง ถูกตัด และถูกกดเอาไว้ จึงต้องผลักประวัติศาสตร์ให้เคลื่อนตัวไปข้างหน้าไปสู่จุดที่มันสมบูรณ์ดีขึ้น ซึ่งก็เป็นการวิพากษ์อย่างหนึ่ง ถ้าสนใจการวิพากษ์แบบนี้ เรามีงานจำนวนมหาศาลในองค์ความรู้ของเราแล้ว โดยเราเองตกอยู่ในกับดักของการวิพากษ์แบบ Marxist หรือการวิพากษ์เชิงเวลาเยอะมาก นั่นคือ เรา develop หรือ modernize จากกับดักที่ว่าประวัติศาสตร์เป็นตัวกำหนด ซึ่งนักวิพากษ์วิจารณ์จำเป็นต้องมองให้ลึก

สำหรับเรื่องของ spatial critique หรือการวิพากษ์เชิงเทศะ หรือเชิง space ซึ่งเป็นที่มาของวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา หมายถึง การที่บอกว่าสิ่งที่เป็น

Absolute เป็น God เป็น Truth เป็นอะไรที่สมบูรณ์ตัวใดตัวหนึ่งมันไม่พอ และจำเป็นต้องเปลี่ยน เพราะมันใช้ไม่ได้แล้ว และล้าสมัยแล้วกับของเก่า จำเป็นต้องมีองค์ประกอบมากกว่านั้น นั่นคือ ที่อยู่ในเชิงเทศะ หรือ space ฉะนั้น แทนที่จะมีสิ่ง ๆ เดียวที่ Absolute แต่ควรจะมีสิ่งที่เป็น functions หรือเป็น structures อยู่ มันคลุมไปถึง เช่น สถานะ บทบาท อาชีพ ทำให้การวิพากษ์เชิง space เกิดองค์ความรู้มหาศาล และเกิดการเปลี่ยนแปลงโลกจากโลกยุคเก่ามาสู่โลกยุคใหม่ (Modern) กระทั่งปัจจุบันวิธีวิพากษ์แบบนี้ก็ยังมีอิทธิพลทรงพลังมหาศาลอยู่

ตัวอย่าง spatial critique เช่น เรื่อง gender ฉะนั้น การวิพากษ์แบบ spatial critique ก็คือการกระจายสิ่งซึ่งเราถือเป็นองค์ความรู้ใหม่ไปตามจุดต่างๆ ใน space ให้มากขึ้น ทั้งที่เป็น functions, structures หรือในสิ่งที่ เป็น legitimacy เป็น authority และเป็น ethic system ได้ทั้งหมด เช่น Hegel บอกว่าต้องมีปริมาตรอยู่สามส่วน คือ Private Sphere (ที่มีอารมณ์อยู่) Public Sphere (ไม่ต้องมีอารมณ์แต่ต้องมีมาตรฐาน มีกิจกรรมารยาท) Civil society และ State รวมเป็นสามส่วน ดังนั้น authority ก็มีอยู่สามส่วน หรือ ethic system ก็มีอยู่สามส่วน ฉะนั้น แนวทาง spatial critique จึงเป็นอะไรที่ทำให้มองเห็นการกระจายตัวของ หน้าที่, โครงสร้าง, ฐานะ และมิติต่างๆ

ที่จริงการที่มหาวิทยาลัยเราแบ่งเป็น department ต่างๆ ก็เป็น spatial critique ของศาสนาแบบหนึ่ง ในสมัยก่อนไม่จำเป็นต้องแยกมากแบบนี้ เช่น เมื่อจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เกิดขึ้นใหม่ๆ มีสองคณะ คือ วิศวกรรมศาสตร์ และอักษรศาสตร์ เดียวนี้มีมากจนนับไม่ถ้วน การขยายแบบ specialization นั้นมีสูงมาก

สิ่งที่ดำเนินต่อไปคือการวิพากษ์ในตอนต้นเป็นสิ่งดีที่ทำให้เกิดความรู้ใหม่ๆ และกระจายบทบาท สถานะ และอำนาจของคนในสังคมให้กว้างขวางมากขึ้นเรื่อยๆ เกิด democratization ในระดับหนึ่ง แต่ยังไม่ใช่ democratization อย่างที่เราปรารถนาที่อยากให้คนทั้งหมดมีส่วนร่วมในอำนาจร่วมกันเท่าเทียมกันเกือบทั้งหมด

อย่างไรก็ตามการวิจารณ์ในช่วงต้นนี้เป็นการวิจารณ์ซึ่งยังมีจุดบกพร่องอยู่ เนื่องจากเพิ่งโตมาจากสังคมที่มี God มี Absolute มี transcendental เป็นหลักอยู่สักอันเดียว บางทีก็ติดหลงยึดว่า มันมีบางอย่างที่แน่นอนตายตัวเป็นหลักยึดได้ เป็น Metaphysics ที่ให้ยึดได้ เช่นมีคำว่า Equality, Freedom, Rationality, Rights และ Progress เป็นต้น โดยสิ่งเหล่านี้เป็นหลักและเป็นแหล่งเทียบเคียงอยู่ ทำให้การวิพากษ์ในยุค Modern กลายเป็นสิ่งที่หลีกมาจากการวิพากษ์ในยุคศาสนา หรือยุค Tradition ทำให้การวิพากษ์ยังไปไม่ไกลเท่าที่ต้องการและปรารถนา เพราะยังมีลักษณะยึดตายตัวกับหลักบางส่วนอยู่ที่เป็น standard หรือ universal ให้กับ

การวิพากษ์วิจารณ์ ฉะนั้น การวิพากษ์แบบ Modern ก็ยังเป็นการวิพากษ์ที่แคบ และต้องตรงตามกระดาศ ตามมาตรฐานสากล จนเป็นที่มาของสิ่งที่เรียกว่า High culture วัฒนธรรมชั้นสูง หรือการพัฒนาตามตะวันตกที่มี standard มี model แบบจำลองให้ไว้

From Modern to Postmodern: การวิพากษ์วิจารณ์ในภาวะเปลี่ยนผ่าน

การวิพากษ์วิจารณ์ในช่วงเปลี่ยนผ่านจาก Modern สู่ Postmodern นั้น ทำให้รู้สึกว่ ทั้ง temporal critique และ spatial critique เริ่มกระจายตัวและมีแนวโน้มมันจะไปสู่ภาวะที่ temporal เริ่มหมดบทบาท และ spatial critique ขึ้นมามีบทบาทกว่า กล่าวคือ เกิดความสนใจเฉพาะปัจจุบัน ไม่ค่อยสนใจอดีต เช่น แต่ก่อนการจะบอกว่ารู้จักคน ๆ หนึ่งจะต้องรู้จักไปถึงรุ่นแปดสาแหรกเลย รุ่นปู่รุ่นทวด หรือในสำนวนไทยที่ว่า “ผู้ดีแปดสาแหรก” ถ้าของอังกฤษต้องเจ็ดสาแหรก คือ ต้องสืบสาวไปถึงว่าเป็นผู้ดีหรือเปล่า ถึงจะรู้จักคน ๆ นั้นได้ แต่พอถึงยุค Modern เราจะถูกสอนว่า คุณจะเป็นใครสักคนหนึ่ง คุณต้องมีสิ่งที่เรียกว่า “ชีวิตของคุณเอง” ที่คุณทำขึ้นมา มี autobiography มีประวัติชีวิตของคุณ สิ่งที่คุณสร้างขึ้นใหม่ ๆ แต่ผมคิดว่าคนในปัจจุบันสนใจแค่ว่าขณะนี้คุณเป็นใคร หากจะกล่าวให้หายาบและแย่งไปหน่อยก็คือ คุณมีเงินหรือเปล่า คุณจะอยู่ฐานะที่จะมาต่อรองมาทำอะไรในฉากนี้ ใน event นี้ได้หรือเปล่า

นี่คือลักษณะที่มันฝังเอาเฉพาะ moment ที่เป็น space ในปัจจุบันขณะ เพราะตัวอดีตยุ่งยากไป ไกลไป ไม่สำคัญ อนาคตสำคัญก็จริง แต่ก็เพียงชั่วขณะ “อดีต” จะปรากฏออกมาในรูปแบบของ period เป็นย่ำใหญ่ เป็นการผสมผสาน เป็นการย้อนอดีต และหวนหาอดีต (nostalgic, nostalgia) ทำให้ประวัติศาสตร์ถูกลดความสำคัญลง historical critique และ temporal critique มันลดน้อยลง เหลือแต่สิ่งที่คุณจับมารวม ๆ กันพอให้รู้สึกว่ พอมืออดีตอยู่บ้าง เพราะมากกว่านั้นไม่เอาแล้ว ไม่สนใจ ฉะนั้น temporal critique ค่อยข้างหมดไป แต่ก็พอสังเกตเห็นได้ ประปรายในงานที่ได้รับอิทธิพลแนว Foucault เป็น Micro-History, Archaeology และ Genealogy ที่ศึกษาในจุดของการเกิดขณะนั้นว่าเป็นมาอย่างไรไม่สนใจลากสืบสาวกันยาวนาน ดูเหตุปัจจัยซึ่งหลากหลาย เหตุปัจจัยซึ่งคาดไม่ถึง สิ่งที่ได้ถูกละเลยกันไป ทำให้เห็นพัฒนาการในเชิง temporal critique

ใน spatial critique เกิดลักษณะที่น่าสนใจก็คือเราทำลายการวิพากษ์วิจารณ์ในแนวตั้ง (vertical) ลงเกือบหมดเลย (ไม่เอาแล้วมีสูงมีต่ำ) ขอให้มัน

กระจายไปในระนาบเดียวกัน ซึ่งเป็นการวิพากษ์ที่แรงมากในช่วง 30-40 ปีที่ผ่านมา ตั้งแต่เป็นยุคปฏิวัติของพวกคนรุ่นใหม่ สมัยเอลวิส สมัยฮิปปี สมัยเดอะบีเทิลส์ ฉะนั้น spatial critique แบบแนวตั้ง ซึ่งเคยถูกสร้างสมัย Modern มันพังทลายไป กลายเป็น plural แต่ plural อย่างเดียวไม่พอ มันต้องไปเป็นลักษณะกระจัดกระจาย แยกเป็นจุดเล็กจุดน้อย (fragmentary) ย่อยไปถึงจะดี อย่างเรื่องเพศสภาพ (Gender) จะมีสองเพศไม่ได้ เพราะเดี๋ยวนี้มีสาม สี ทำเพศ ผมว่าหากจำแนกจริงๆ จะได้เยอะ มหาศาล (เช่น king, queen, queer, เกย์ ฯลฯ) ในส่วนที่เป็น plural นั้นมีลักษณะ แยกย่อยกระจัดกระจาย (fragmentary) ค่อนข้างมาก

ลึกๆ แล้ว ก็มาจากรื้อถอนความเป็นศูนย์กลาง (decentering) หมายถึง ศูนย์กลางมันถูกกระจาย และถูกทำลายไป ปรัชญาการณื์ที่ตามมา คือ dislocation หรือการเลื่อนจากที่ ถ่ายเทพื้นที่ และ displace ซึ่งมีแนวโน้มค่อนข้างเป็น spatial metaphor หรือการใช้คำเปรียบเทียบเปรียบเทียบเปรยเชิงเทศะมีสูงมาก ซึ่งไม่แน่ใจว่า มันใช้ได้จริงหรือเปล่า เช่น มีนักคิดพยายามจะอธิบายว่าโลกมันเปลี่ยนเป็นเทศะหมดแล้ว พยายามจะอธิบายทุกอย่างว่าทั้งหมดเป็นเทศะหมด ไม่ใช่เรื่องเวลา หรือ แม้แต่เวลาก็ไม่ใช่ เพราะเวลาไม่มี ความจริงเวลาในเชิงฟิสิกส์ก็ไม่มี เพราะเวลา เป็นสิ่งที่ถูกอุปโลกน์จากการที่มันมี motion และวัตถุเคลื่อนที่ เช่น เวลา $0(t_0)$ เวลา $1(t_1)$ เวลา $2(t_2)$ วัตถุเคลื่อนที่ คือ เวลาต้องมีวัตถุมากำกับ ฉะนั้น เวลาจึงไม่มี แต่เวลาเป็น being อย่างที่ Heidegger⁵ เคยเขียนเอาไว้ ดังนั้น เวลาจึงถูกทำลาย เหลือแต่มิติของ space ค่อนข้างมาก แต่ทั้งหมดนี้ ก็มีจุดที่น่าสนใจ และผมคิดว่า มันมาสู่จุดที่เราพูดเรื่องสัญญะ และสัญลักษณ์

“อารมณื์”: สัญญะและสัญลักษณ์

ในทางมานุษยวิทยาและสังคมวิทยา หากเป็นรุ่นอาจารย์ จะมีมโนทัศน์อันหนึ่งซึ่งไม่ค่อยถูกพูดถึง ทั้งที่สมัยก่อนมีการศึกษากันมาก ซึ่งก็คือ มโนทัศน์เรื่อง “สัญลักษณ์” เพราะปัจจุบันนักศึกษาจะรู้จักแต่ “สัญญะ” กันหมด รู้จักแต่ Sign, Semiology, Significant หรือจะ Sign Analysis กันอย่างไร จน Symbolic Analysis ได้หดหายไปหรือไม่ค่อยได้รับความนิยมนัก ทั้งที่พิจารณาตามที่ Victor Turner⁶ จะ

⁵ Martin Heidegger, *Being and Time*, translated by John Macquarrie & Edward Robinson (New York: Harper, 1962/1996).

⁶ Victor Turner, *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual* (Ithaca: Cornell University Press, 1967).

พบว่า สัญลักษณ์มันมีสองขั้ว คือ ขั้วของผัสสะสัมผัส (sensory) กับขั้วของอุดมการณ์ (normative) ซึ่งก็คือ ขั้วของอารมณ์กับขั้วของความคิดที่มาอยู่ด้วยกัน ฉะนั้น สัญลักษณ์จึงเป็น Sign ซึ่งยังแฝงด้วยอารมณ์, ศรัทธา, Spirit และความโหยหา พอมาทาง Post-modern บอกว่าไม่มี เช่นหากจะใช้แบบ Roland Barthes (1915-1980) อธิบายได้เช่นกันในเรื่อง connotation ซึ่ง denote ก็คือการบอกว่าคืออะไร connote ก็คืออารมณ์บ่งถึงความหมายต่างๆ กล่าวคือ อย่าให้มีแต่เรื่องที่ไม่ใช่ Sign หรือ extra-sign ไม่ควรจะมีในการวิเคราะห์

แต่ผมก็ไม่ค่อยแน่ใจ ในตอนหลังว่าเราจะรู้สึกว่าจะไม่สามารถแยกได้ ระหว่างเหตุผลกับอารมณ์ ทั้งที่ เหตุผลและเจตจำนง (will) จะรวมกันเป็น เจตนา + อารมณ์ กลายเป็น เจตนารมณ์ ที่น่าสนใจคือมีนักคิดด้าน Philosophy of will เกิดขึ้นหลายคน อย่างเช่น Deleuze (1925-1995) และ Guattari (1930-1992) ใน *A Thousand Plateaus*⁷ Philosophy of Will หรือ เจตนาบวกอารมณ์ รู้สึกว่าเมื่อศึกษามากเข้า เราจะละเลยสิ่งที่เราอยากพูดหรือเปล่านั้นคือ อารมณ์และความผูกพัน

ฉะนั้น เมื่อศึกษาจริงๆ แล้ว Michel Foucault จะศึกษาประเด็นเล็กๆ ประเด็นแรกประมาณปี 1970 พบว่าเขาเขียน *Madness and Civilization* (1961) และ *The Birth of the Clinic* (1963) หรืองานของ Jacques Derrida ซึ่งนำพาเราไปสู่ อะไรที่เป็น abstract มาก แต่หากดูงานเขียนของเขาให้ดี เหมือนเป็นจุดเปลี่ยน (turn) หนึ่งที่น่าสนใจว่า สิ่งที่ถูกกด ถูกละเลย คือ อารมณ์ เรื่องของความผูกพันบางอย่าง Derrida ได้เขียนค่อนข้างมาก ในตอนหลังเขียนงานพวกนี้ประเภท margin, post-card, paper, writing, mourning หรือ hospitality คุณจะพบว่า เขาพูดเรื่อง โหยหาอาหาร ห่วงหากัน เรื่องเล็กๆ ที่จริงๆ ซ่อนอยู่ในเรื่องใหญ่ มิติใหญ่ๆ ซึ่งมัน หยิบเก็บไปที่คุณจะไม่เอาแต่ Sign (สัญลักษณ์) แล้วตัด Symbol มิติทางอารมณ์ออกไป หรือการพิจารณาเพียงขั้วสองขั้ว (อย่างที่กล่าวไว้ในข้างต้น) นั้นก็น้อยเกินไปในการที่จะเข้าใจในโลกปัจจุบันนี้

ปัญหาของโลกปัจจุบันนี้ค่อนข้างรุนแรง ร้ายแรง และหนักหน่วงมาก ผมตามอ่านงานของพวกนี้ที่เกี่ยวกับ 9/11 เจอเล่มไหนก็อ่าน Derrida กับ Habermas (1929-)⁸ ซึ่งปกติสองคนนี้เหมือนเสือกกับสิงห์ ไม่ค่อยยอมอยู่ในเวทีเดียวกัน แต่ก็

⁷ G. Deleuze, and F. Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, translated by B. Massumi (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1980/1987).

⁸ Juergen Habermas, *Jacques Derrida, and Giovanna Borradori, Philosophy in a Time of Terror: Dialogues With Jergen Habermas and Jacques Derrida* (Chicago: University of Chicago Press 2003).

มาเขียนร่วมกัน เพราะตั้งใจจะพูดถึงปัญหาที่ใหญ่มาก อีกเล่มเขียนโดย Judith Butler (1956-)⁹ แต่อ่านแล้วยังไม่พอใจ จึงตามไปอ่านของ Hannah Arendt (1906-1975) เรื่อง *Responsibility and Judgment*¹⁰ และ *Human Condition*¹¹ แล้วรู้สึกว่ามีเมืองไทยมันสับสน และมีปัญหาเรื่องเผด็จการ, ประชาธิปไตย, รถถังและดอกกุหลาบ ลูกศิษย์ผมคนหนึ่งก็มาเถียง และบ่นให้ฟังคล้ายๆ เขาบอกว่า ต้องพยายามไปให้พ้นชั่วตรงข้าม ยกกระดับความเสียใจของเรา ยกกระดับความหวังโยของเรา และยก ระดับความรับผิดชอบของเรากับเรื่องที่เกิดให้มาก

อย่างในอเมริกา นักปรัชญา “เป่” กันเยอะมาก สาย Communitarianism กับสาย Liberalism หรือสายอะไรต่างๆ ทะเลาะกันเยอะมาก ผมยังแปลกใจที่เจอ นักปรัชญา นักวิชาการ บางคนที่ผมชอบ พบว่าเขา “เป่” น่าดูเหมือนกัน เพราะเรื่องมันใหญ่ขึ้นจากเหตุการณ์เหล่านี้ เราจะพบว่า Carl Schmitt (1888-1985) นักคิดขวาแบบ conservative และตอนหลังไปเชียร์พวกนาซี แต่เขียนงานที่มีอิทธิพลของ Walter Benjamin (1892-1940) หรือข้อถกเถียงระหว่าง Schmitt กับ Benjamin ซึ่งเป็นสาย Marxist จนเป็นเรื่องอื้อฉาวระหว่างชวากับซ้าย มันเหมือนจุ่มพิตกัน ในจดหมายซึ่งแลกเปลี่ยนกันเขียน แต่จริงๆ แล้ว ทั้งคู่ได้แตะปัญหาสำคัญเรื่อง sovereignty เรื่องต่างๆ Schmitt พยายามจะบอกว่า Sovereignty เป็น State of the Exception หรือภาวะการยกเว้น แต่ Benjamin บอกว่า State of Exception เป็น Common place ใน Modernity หรือ Modernity คือ State of Exception หมายถึง ภาวะยกเว้นเป็นภาวะของ Modernity จนสั่งให้ข้อถกเถียงกระจายในวงกว้าง Derrida ก็เข้ามาร่วมด้วย ซึ่งผมยังอ่านไม่จบว่า Derrida ต้องการเสนออะไร

อย่างไรก็ตาม เรื่องๆ นี้เป็นเรื่องที่สำคัญขึ้นเรื่อยๆ และเป็นเรื่องทางปรัชญาที่มีคุณค่าที่ควรจะต้องศึกษา ค้นคว้า ถกเถียง ผมรู้สึกว่าการยกระดับทั้งความคิด, Spirit, ความรับผิดชอบ, ความให้อภัย, Caring และความมุ่งมั่นที่จะทำอะไรสักอย่างที่เราคิดว่าเป็นการวิพากษ์ของเรา และช่วยให้เราเลือกเดินได้ ก็น่าจะเป็นคำตอบที่ดีที่สุด

---

⁹ Judith Butler, *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence* (London: Verso, 2004).

¹⁰ Hannah Arendt, *Responsibility and Judgment*, edited by Jerome Kohn (New York: Schocken, 2003).

¹¹ Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: University of Chicago Press, 1998).